

Список використаної літератури

1. Колісник О. П. Психологія духовного саморозвитку особистості / О. П. Колісник. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 388 с.
2. Колісник О. П. Духовний саморозвиток української нації: хто Ви є, ненько Україно, куди йдете та чи усвідомлюють Ваші діти-українці, куди приведе цей шлях / О. П. Колісник. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 312 с.

Анна Мухаровська

Діяльність державних комісій щодо встановлення людських втрат, яких зазнала Волинська область у роки Другої світової війни

Розглянуто етапи формування державних комісій щодо обліку збитків та встановлення втрат, заподіяних німецькими загарбниками у Волинській області. Проаналізовано персональний склад комісій, форми та методи встановлення та документування злочинів нацистів та їх спільників, на основі чого виокремлено етапи діяльності державних комісій. Розглянуто цифри людських втрат області серед різних суспільних верств та за географічним поділом.

Ключові слова: Друга світова війна, людські втрати, збитки, державні комісії щодо обліку збитків та встановлення втрат.

Мухаровская Анна. Деятельность государственных комиссий относительно установления человеческих потерь, которые потерпела Волинская область в годы Второй мировой войны. В статье рассмотрены этапы формирования государственных комиссий относительно учета убытков и установления человеческих потерь, причиненных немецкими захватчиками в Волинской области. Проанализирован персональный состав комиссий, формы и методы установления и документирования преступлений нацистов и их сообщников, на основе чего выделены этапы деятельности государственных комиссий. Рассмотрены цифры человеческих потерь области среди разных общественных слоев и за географическим делением.

Ключевые слова: Вторая мировая война, человеческие потери, убытки, государственные комиссии относительно учета убытков и установления потерь.

Mukharovska Anna. Activity of State Commissions in Relation to Establishment of Human Losses which Was Tested by the Volynska Area in the Years of Second World War. In the article the stages of forming of state commissions are considered in relation to the account of losses and establishment of human losses, caused the German invaders in the Volynskiy area. The personal composition of commissions, forms and methods of establishment and documenting of crimes of nazis and their accomplices is analysed, what the stages of activity of state commissions are selected on the basis of. The numbers of human losses of area are considered among different public layers and after a geographical division.

Key words: The second world war, human losses, losses, state commissions, is in relation to the account of losses and establishment of losses.

Злочини нацистів проти людства не могли лишатися без покарання. Тому ще в далекому 1942 р. у передової громадськості СРСР визріла ідея створення інституту для встановлення та документування фактів злочинів та осіб злочинців з метою покарання.

Такі завдання були покладені на Надзвичайну державну комісію щодо встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам СРСР (НДК).

З визволенням частини Волинської області в лютому 1944 р. та відновленням діяльності обкому КП(б)У та облвиконкому було розпочато утворення *Волинської обласної державної комісії*, яка розпочала роботу тільки в серпні 1944 р.: процес утворення комісії розтягнувся майже на півроку з причин проходження фронту та остаточного визволення області.

Не збереглося документів про утворення та склад Волинської обласної комісії, проте, без сумніву актив комісії складався з: голови облвиконкому Решетняк, секретаря облвиконкому Профатилова, заступника голови облвиконкому Родика, начальника облвідділу НКВС полковника Яковенка та відповідального секретаря Положая.

Процес встановлення людських втрат за джерелами отримання комісіями інформації, видами та змістом документів можемо поділити на два етапи: *первинний* та *вторинний*.

Протягом *первинного* етапу, за формами діяльності комісій і за змістом та обсягом документів, виокремлюють *початковий* підетап встановлення людських втрат, що характеризувався встановленням кількісних показників втрат, які відображалися у відомостях, доповідних та списках. Другий підетап можемо охарактеризувати як *основний* підетап, головна ознака якого – складання актів основних документів щодо встановлення втрат, зокрема, обставин вбивств, розстрілів, загнання на каторгу, винуватців злочинів та військово-політичних сил, що їх спричинили.

Початковий підетап первинного етапу встановлення втрат у Волинській області розпочався відразу після звільнення території від німецьких загарбників, навесні 1944 р.

Незважаючи на завдання, поставлені перед державними комісіями, на практиці всю роботу щодо встановлення втрат виконали органи виконавчої влади на місцях, використовуючи увесь апарат та наявний ресурс. Розпочали їх із методів перереєстрації населення. Зокрема, відділи НКВС з виданням паспортних документів і посвідок проводили перепис населення районів. Також використовували результати роботи державних установ – РВ НКВС, відділу активів громадянського стану та РАГСів, які, відповідно до постанови райвиконкомів, зобов'язували всіх громадян районів до 15 квітня 1944 р. зареєструвати в органах РАГСів усіх народжених, померлих за час німецької окупації, у тому числі розстріляних та замордованих.

У сільрадах актив використовував методи встановлення втрат – покази «зі слів свідків», а свідками були священики, цвинтарні сторожі [1, 118]. Ситуація ускладнювалася тим, що голови сільрад часто були неграмотними або малограмотними. Аналіз матеріалів роботи сільрад свідчить, що основними методами встановлення фактів злочинів були свідчення голів сільрад і всього активу та відомостей, отриманих від громадян сільрад [2, 25]. Взаємодія між органами виконавчої влади відбувалася методом листування.

У *первинний* етап збору відомостей про загиблих, до списків потрапляли тільки людські втрати, що сталися у період німецької окупації. За формою документи були спрощені: вказували лише персональні відомості загиблих та роки народження, деколи додавали інформацію про місце смерті – за місцем проживання чи в іншій сільраді, деколи у цій графі вказували обставини загибелі – під час переходу фронту або в лісі, а також вказували національність загиблих та стать [3, 50]. Формою документа збору такої інформації не було передбачено зазначати військово-політичну силу, яка спричинила втрати, проте на початку усіх списків трафаретом було зазначено: вбито та розстріляно німецько-фашистськими окупантами.

У Волинській області в більшості сільрад склали списки загиблих, у яких відображали прізвища, імена по батькові, роки народження, національності, дати смерті [4, 4–6]. В окремих сільрадах вказували на партійну приналежність загиблих, диференціювали їх кількісно за видами смерті. В одиничних випадках вказували рід занять загиблих. В окремих сільрадах залучали трьох свідків [3, 35]. Прізвища, імена по батькові жертв не завжди вдавалося становити, у таких випадках вказували приблизну кількість членів сімей, або вказували прізвища дорослих, зазначаючи, наявність дітей.

Ці документи потрібно було надати до районної комісії у серпні–жовтні 1944 р., одночасно із списками громадян, що зазнали збитків [5, 1].

Робота в сільрадах зі збору інформації та написання списків, довідок, відомостей ускладнювалася тим, що більшість голів та секретарів сільрад були неграмотні, тому залучали до цієї роботи уповноважених з районів або усіх працівників, що були в сільрадах в інших справах. Часом районні комісії самі встановлювали усі обставини злочинів за допомогою працівників РВ НКВС та інших представників радянських органів влади.

Іншою проблемою був брак паперу, тому районні та сільські комісії усю документацію складали на звороті документів царських та німецьких часів, а також радянських агіток.

Якщо загиблих та загнаних осіб у сільрадах не було, голови сільрад видавали довідку про відсутність таких фактів до райвиконкомів [6, 10].

Отже, комісії при сільрадах не складали актів щодо встановлення втрат, вони лише надавали відомості про втрати та кількість громадян, загнаних до каторги. На основі цих відомостей, що у вигляді актів, списків та довідок надавалися головами сільрад до райвиконкомів, районні комісії складали акти щодо встановлення людських втрат та громадян загнаних на каторгу до Німеччини з

кожного населеного пункту, що подали такі відомості. Початок складання актів ознаменував початок *основного* підетапу встановлення втрат [7, 140].

У Волинській області районні комісії складали акти про встановлення втрат без проведення ексгумацій, внаслідок німецьких акцій у сільрадах, вказували обставини, дату, кількість жертв, їх соціальну приналежність – селяни, військовополонені. Деколи вказували військово-політичну силу, що спричинила втрати. Іноді такі узагальнювальні акти складалися у формі спільного акта з обліком соціально-економічних збитків, кількості дворів. При цьому районні комісії ексгумацій не проводила, а акти складали на основі матеріалів райпрокуратур та безпосередньо зібравши свідчення громадян (іноді це були особи, які врятувалися) [8, 3]. Також використовували свідчення очевидців – селян із постраждалих або сусідніх сіл, іноді військовополонених німців – колишніх солдат СС, котрі брали безпосередню участь у каральних операціях жителів українських сіл. Акти про втрати, внаслідок масових акцій складали переважно в грудні 1944 р.

В актах щодо встановлення втрат широко використовувалися пропагандистські тексти про злочинну суть нацизму, про допомогу червоних партизан, визвольну місію радянської влади [7, 156]. Привертають увагу суттєві ідеологічні правки актів щодо встановлення втрат, які зроблено органами партійної влади. Зокрема, секретар підпільного партійного комітету КП(б)У свідчив про розгортання в селах партизанського руху у співпраці з місцевим радянським активом.

Інформацію про масові страти місцевого, в тому числі і єврейського населення, та наявність захоронень зокрема ексгумацій, мали розслідувати слідчі органи. Районні комісії отримували матеріали від голів сільрад, що містили інформацію про приблизну кількість, персональний склад та роки народження жертв [9, 24–25]. Проводили слідство та розкопки масових захоронень, на основі висновків лікарів встановлюючи кількість жертв та вид смерті [7, 154]. У сільрадах ексгумації масових захоронень проводили тільки районні комісії. Термін слідства становив 1,5 місяці, обов'язково мали бути сфотографовані усі об'єкти, а фотокартки додати до матеріалів справи [7, 234]. На території сільрад часом визначали лише приблизну кількість жертв масових каральних акцій, використовували метод математичних обчислень: множення щільності тіл на розміри ями-могили [10, 104]. Безумовно, в таких випадках використовували покази свідків. Діяли також слідчі органи – прокуратура, міліція.

В актах використовувалися покази свідків, очевидців масових страт, використовували формулювання «покази свідків повністю підтверджуються висновками медичних оглядів». Прокурори та слідчі використовували протоколи допитів свідків – одні з основних документів слідчої роботи.

Після роботи слідчих органів про встановлення обставин скоєння злочинів, кількості жертв та військово-політичних сил, що їх спричинили, народні слідчі прокуратури після розгляду матеріалів, оформлювали заключення у справах розслідування звірств німецьких загарбників на території районів. У них вказували факти знищення населення, прізвища німецьких загарбників та їх спільників [11, 150–151].

На основі актів про ексгумацію та актів про встановлення втрат, в яких районні комісії робили висновки про необхідність притягнення німецько-фашистських загарбників та їх спільників до кримінальної відповідальності, слідчі органи розпочинали роботу щодо розшуку цих осіб [7, 192].

Для встановлення фактів існування таборів для військовополонених та визначення втрат серед військовополонених, використовували свідчення місцевого населення. Як покази свідків, використовували спогади колишніх в'язнів німецьких таборів для військовополонених. Деколи залучали німецькі документи, знайдені у місцях розташування таборів [12, 57]. На основі показів свідків було встановлено особи німців та їх спільників, становище в'язнів, факти найбільш кричущих знущань та вбивств, кількість жертв та місця захоронень. Інколи ці спогади літературно оформлювали як пропагандистські твори.

Як підсумково-узагальнювальний документ районними комісіями складали Основні відомості про встановлені злочини щодо громадян СРСР за формою: кількість розстріляних, повішених, померлих після знущань та катувань, вбитих бомбами та снарядами, військовополонених, що загинули, загальні втрати. Також обліковували кількість громадян, які були заарештовані, побиті та над якими було і вчинено насильство, кількість загнаних до німецького рабства окремо за актами та списками [13, 21].

Процесом встановлення втрат було охоплено 25 районів Волинської області, окремо було відображено втрати у 4-х містах – Луцьку, Ковелі, Володимирі-Волинську, Порещуку.

Отже, результати встановлення втрат були такими: розстріляно у Рожищенському районі – 6022; Олицькому – 5 тис; Камінь-Каширському – 5095; Любомльському – 5 тис.; Горохівському – 4578; Колківському – 3761; Турійському – 3203; Цуманському – 2936; Любешівському – 2930; Устилузькому – 2477; Шацькому – 1526; Сенкевичівському – 1293; Ковельському – 1250; Маневичькому – 1064; Озютичівському – 573; Заболотівському – 545; Маціївському – 512; Луцькому – 318; Торчинському – 223; Ківерцівському – 163; Теремнівському – 133; Голобському – 32 особи [13, 21].

Окремо відображено кількість людських втрат у містах, де функціонували міськради: у Луцьку – 25 658 осіб; у Ковелі – 40 тис.; у Володимирі-Волинському – 330 осіб. Окрім того, окремо відображали втрати у містах у випадку відсутності відомостей щодо кількості людських втрат у районах: у м. Порицьку кількість розстріляних зазначено як 2 тис осіб.

Всього було встановлено, що кількість розстріляних осіб у Волинській області складає 117 122 особи [13, 22]. Райони – Володимир-Волинський, Локачівський, Вербський – були в згаданому документі, проте кількість розстріляних осіб у них не зазначено.

Щодо кількості повішених осіб, то таких лише 24 – у Шацькому районі. Кількість осіб, що померли після знущань і тортур визначено як 280 осіб загалом у Волинській області. З них, 70 осіб – у Колківському; 58 – у Устилузькому; 47 – у Горохівському; 45 – у Турійському; 32 особи – у Теремнівському; 28 – у Торчинському районі. Кількість людей, убитих бомбами і снарядами – 223 особи, з них, 118 осіб – у Колківському районі; 99 – у Горохівському; 6 – у Ківерцівському [13, 22].

У Волинській області були табори для радянських військовополонених, де загинуло: у Володимирі-Волинському – 25 тис. осіб; Ковелі – 12 тис.; Луцьку – 10 530 осіб. Є також одиничні факти загибелі воїнів Червоної армії, що були на території, окупованої німцями і потрапили до полону: у Горохівському районі – 86 осіб; Озютичівському – 70; у Сенкевичівському – 3; у Торчинському – 1.

Загалом, втрати серед радянських військовополонених у Волинській області були визначені кількістю 47 690 осіб [13, 22]. Слід зазначити, що втрати серед військовополонених не диференціювали за видами смерті.

Отже, кількість людських втрат, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками та їх спільниками у Волинській області внаслідок різних родів смерті визначено як 165 339 осіб: у Рожищенському районі – 6022 осіб; Олицькому – 5500; Камінь-Каширському – 5095; Любомльському – 5000; Горохівському – 4810; Колківському – 3949; Турійському – 3248; Цуманському – 2936; Любешівському – 2930; Устилузькому – 2535; Шацькому – 1550; Синкевичівський – 1296; Ковельському – 1250; Маневичівському – 1064; Озютичівському – 643; Заболотівському – 545; Маціївському – 512; Луцькому – 318; Торчинському – 252; Ківерцівському – 169; Теремнівському – 165; Голобському – 32 особи [14, 2–3].

У згаданому документі не було відомостей про кількість втрат у Володимир-Волинському, Локаченському та Вербському районах. Щодо загальних втрат у містах, які були виокремлені, то найбільше було встановлено у Ковелі – 52 тис. осіб; у Луцьку – 36 188; у Володимирі-Волинському – 25 330; Порецьку – 2 000 тис [13, 22].

За формою зазначеного документу було заплановано відобразити кількість громадян, які зазнали арештів, побоїв та насильств, проте, цієї інформації не було, хоча такі відомості в актах щодо встановлення людських втрат та обліку матеріальних збитків були.

Масові страсти радянських людей відбулися в усіх містах області. Так, у м. Камінь-Каширському було розстріляно 5095 осіб; у Рожищенському районі – 6022 осіб; Оликському – 5500 осіб. У Ковелі внаслідок масових розстрілів загинуло 52 тис. осіб; Володимирі-Волинському – 25 330 осіб; у Луцьку – 36 188 осіб [13, 22].

Отже, згідно з результатами діяльності державних комісій у Волинській області в період окупації німецькими загарбниками та їх спільниками розстріляно та замордовано тортуррами, отруєно та повішено 165 339 радянських громадян, проте, згідно інших матеріалів комісій втрати складала 165 239 осіб [15, 4]. Тобто, загинуло 1/6 усього населення області.

Загальна кількість осіб, загнаних до Німеччини на каторгу, встановлена за допомогою різних форм документів, складала 13 976 осіб [13, 22].

Відомості щодо кількості людських втрат та загнаних до каторги були тільки у м. Порицьк, натомість згадок про Порицький район не було. Райони – Берестечківський, Ратнівський, Седлищанський, Головнянський не увійшли до узагальнених відомостей встановлених злочинів [13, 22].

Комісії у 1944–1945-х рр. встановили, що вбивства та загнання у рабство радянських осіб проводилися військовими та німецькою владою. Список конкретних винуватців, що заподіяли злочини, додавався.

Отже, усього у Волинській області було вбито 117 549 мирних громадян та 47 690 осіб радянських військовополонених. До обласної комісії надійшло 398 актів щодо встановлення злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками та їх співниками [15, 8]. За роки окупації Волинської області фашисти розстріляли та замордували 165 300 мирних громадян. Вивезли на роботу до Німеччини понад 30 тис. юнаків та дівчат [16, 15].

До списків загнаних на каторгу або безвісти зниклих не входили бійці та учасники УПА та інших військово-політичних формувань, а якщо входили, то випадково. На згаданих громадян райвиконкоми складали окремі списки під час секретного слідства. Також не входили сім'ї, що були репресовані органами МДБ.

Список використаних джерел та літератури

1. Державний архів Рівненської області (далі – Держархів Рівненської обл.), ф. Р-315. Корецька районна надзвичайна державна комісія щодо встановлення й розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх співників, оп. 1, спр. 2, арк. 118.
2. Держархів Рівненської обл., ф. Р-288. Острозька районна надзвичайна державна комісія щодо встановлення й розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх співників, оп. 1, спр. 4, арк. 25.
3. Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.), ф. Р-1202. Виконавчий комітет Локачинської районної ради депутатів трудящих Волинської області, оп. 3, спр. 12., арк. 35, 50.
4. Держархів Волинської обл., ф. Р-164. Волинська обласна комісія щодо обліку збитків, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками народному господарству і населенню, оп. 1, спр. 298, арк. 4–6.
5. Держархів Волинської обл., ф. Р-318. Виконавчий комітет Цуманської районної ради депутатів трудящих Волинської області, оп. 2, спр. 20, арк. 1.
6. Держархів Рівненської обл., ф. Р-279. Острожецька районна надзвичайна державна комісія щодо встановлення й розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх співників, оп. 1, спр. 3, арк. 10.
7. Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГОУ), ф. Ф-166. Комісія по історії Великої Вітчизняної війни при АН УРСР, оп. 3, спр. 240, арк. 140, 154, 156, 192, 234.
8. Держархів Волинської обл., ф. Р-164. Волинська обласна комісія щодо обліку збитків, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками народному господарству і населенню, оп. 1, спр. 193, арк. 3.
9. Держархів Волинської обл., ф. Р-164. Волинська обласна комісія щодо обліку збитків, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками народному господарству і населенню, оп. 1, спр. 119, арк. 24–25.
10. ЦДАГОУ, ф. Ф-166. Комісія по історії Великої Вітчизняної війни при АН УРСР, оп. 3, спр. 242, арк. 104.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління в Україні (далі – ЦДАВОВУ), ф. Ф-4620. Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни, оп. 3, спр. 301, арк. 150–151.
12. Держархів Волинської обл., ф. Р-164. Волинська обласна комісія щодо обліку збитків, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками народному господарству і населенню, оп. 1, спр. 34, арк. 57.
13. ЦДАГОУ, ф. Ф-166. Комісія по історії Великої Вітчизняної війни при АН УРСР, оп. 3, спр. 205, арк. 21–22.
14. ЦДАВОВУ, ф. Ф-4620. Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни, оп. 3, спр. 255, арк. 2–3.
15. Держархів Волинської обл., ф. Р-164. Волинська обласна комісія щодо обліку збитків, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками народному господарству і населенню, оп. 1, спр. 349, арк. 4, 8.
16. Книга пам'яті України. Волинська область : у 2 т. – Львів : Каменяр, 1995. – С. 15.

Олег Романчук

Реінкарнація антигероїв чи реанімація совєтизму?

У статті на конкретних прикладах показано небезпеку повернення на державному рівні політики культивування советських стереотипів, реабілітації комуністичного тоталітаризму, що загрожує консолідації українського суспільства.

Ключова слова: реанімація совєтизму, комуністичні злочини, советські партизани, окупація України, Українська держава.